

CAYANCI

KÎRACI KÎA BITHATÛ

Îbuku ria Mûrutwa

Science
in Tharaka Language

— |

| —

— |

| —

CAYANCI
ÎBUKU RÎA MÛRUTWA RÎA
KÎRACI KÎA BITHATÛ

Standard
3
Pupil's book

Science
in Tharaka Language

Written by: Tharaka MTE Writers' panel
Technical Assistant : Susan Nyaga
Compiled by: Jeremiah Kimathi
Edited by: Joseph Mbijiwe & Patrick Kanampiu
Cover Design: Patrick Kanampiu
Illustrated by: Mukabi Mati, Joseck Mutethia, Joseph Mbijiwe
Layout Assistant: Janet Sweet

First Edition, 2012
ISBN: 9966-00-215-4

Published by
Bible Translation & Literacy (E.A.)
P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya
© BTL, 2012

Funded by:

PREFACE

This Standard 3 Science Pupil's book is written in accordance with the Standard three Syllabus by the Kenya Institute of Education (KIE). The book is divided into 11 units. Each unit deals with a major topic. These 11 main topics that this book covers are: ***Human Body, Body Health, Plants, Weather Changes, Animals, Water, Soil, Food, Energy - Light & Sound, States of Matter*** and ***Making Work Easier***. The topics are divided into sub-topics and the various topics are further sub-divided into lessons.

This book was written to help teachers in Tharaka lower primary schools in teaching Science using Kĩitharaka as a medium of instruction. This is in line with the requirement of the Ministry of Education that pupils in lower primary schools learn in the language of the catchment area.

This book and others in this series are culturally relevant to Tharaka children. They are not only written in Kĩitharaka but they also use examples familiar to Tharaka children.

This is the pupil's book. There is a teacher's guide that has instructions to the teacher on how to disseminate the contents of this pupil's book to the learners.

I would like to appreciate and acknowledge the contribution by various partners in developing this book and others in the Kĩitharaka series. Among these are the Tharaka MTE Writers Panel, comprising:

Education Officers - Mr. Joseph Mwenda, Mr. Alex Kanampiu, Mrs. Ann Kieria, Mr. Peter K. Muchiri and Mr. Onesmus Mitambo;

Primary School Teachers - Mr. Mũthengi Gaichu, Mr. Isaiah Gwatia, Mrs. Grace Ngoci, Mr. Isaiah Rubane, Mr. Gerald Murithi, Mr. Simon Kithiriki, Mr. Moses Kirimi, Mrs. Eunice Mayira, Ms. Tabitha Munda, Mrs. Esther Karauki, Mr. Ginson Miriti Mrs. Jennifer Makia, Mr. Delfino M. Mwaria, Mr. Zaverio M. Rugia and Mr. Stephen K. Murea;

BTL Tharaka staff, Tharaka South and Tharaka North District Education Officials, our funding partners, Bible Translation & Literacy (E.A.) and our other various partners.

I most sincerely thank all those who took part and gave all manner of support in the development of this book.

God bless you all,

Onesmus Kamwara

BTL Tharaka Project Leader

KÎMENYITHIA

Îbuku rîrî rîa Cayanci rîa Kîraci Kîa bithatû rîandîkîitwe rîkîthiingatagîira sîrabasi ya Kîraci kîa bithatû ya 'Kenya Institute of Education' (KIE). Rîgaûkanîitue icuncî îkûmi na kîmwe. Na wa kîra gîcuncî kîrî na kîthoomo gîakîo. Ithoomo bira birî îbukuuni rîrî i: ***Mwîrî wa Muntû, Ûgima bwa Mwîrî, Imera na Mîti, Mûgarûkîre wa Ntugû, Nyamû, Rûûyî, Mûthetu, Irio, Inya, Mûkarîre wa Into na Kûûthia Ngûgî.*** Ithoomo bibi ibigaûkanîitue biauma reconi inyiingî.

Îbuku rîrî rîandîkirwe rîa gûteetheeria aarimû ba iraci bia mwambîirio bia cukuru cia Tharaka kûrutana bagîtûmagîra rwaria rwa Kîitharaka. Ûgu i kûriingana na watho bwa rwong'i rwa Kîthoomo atî aana ba iraci bia mwambîirio babatîirua barutanwa na rwaria rûra rwaragua n'antû ba bantû agu cukuru îrî.

Îbuku rîrî na mara mangî marî mûbangooni ûyû ma Kîitharaka maandîkîitwe bûra mwana wa Tharaka aûmba kûmeerewa bwega mûno. Maandîkîitwe na rwaria rwa Kîitharaka na magîtûmagîra ngerekano cia mantû mara antû ba Tharaka bamenyanîrîtie namo.

Rîrî n'îbuku rîa mûrutwa. Kûrî na îbuku rîa mwarimû rîra rîrî na mataaro kîrî mwarimû ma kûmwonia bûra aûmba kûrutana mantû mara marî îbukuuni rîrî.

Ingûcookia nkaatho kîrî antû bara bateetheereetie kwandîka îbuku rîrî na Mabuku mara mangî ma mûbango ûyû wa Kîitharaka. Nabo i bo Gikundi kîa aandîki ba Kîitharaka, nabo n'amwe na:

anene ba kîthoomo - Mr. Joseph Mwenda, Mr. Alex Kanampiu Mrs. Ann Kieria, Mr. Peter K. Muchiri na Mr. Onesmus Mitambo;

aarimû - Mr. Muthengi Gaichu, Mr. Isaiah Gwatia, Mrs. Grace Ngoci, Mr. Isaiah Rubane, Mr. Gerald Murithi, Mr. Simon Kithiriki, Mr. Moses Kirimi, Mrs. Eunice Mayira, Ms. Tabitha Munda, Mrs. Esther Karauki, Mr. Ginson Miriti, Mrs. Jennifer Makia na Mr. Delfino M. Mwaria, Mr. Zaverio M. Rugia na Mr. Stephen K. Murea;

aruti ngûgî ba BTL Tharaka, anene ba kîthoomo ndeeni ya dicitirîti ya Tharaka ya neegûrû na ya naiti, antû bara bateethagîiria na mbia, BTL na bangî baingî. Ingûcookeria antû bonthe bara bateetheereetie na njîra mwanya mwanya, wandikî bwa îbuku rîrî nkatho inyiingî mûno.

Ngai abûthaarime bwinthe,

Onesmus Kamwara

BTL Tharaka Project Leader

FOREWORD

For the last ten years Bible Translation and Literacy (BTL) has partnered with the Government of Kenya in implementing Mother Tongue Education (MTE) in schools among the Tharaka community.

This Standard 3 Science pupil's book in Kĩtharaka was developed by teachers, education officials from the Tharaka programme area and BTL staff and Consultants. Earlier, before the production of the books in this series, BTL worked with the community whose language was previously unwritten to develop and produce a functionally and acceptable orthography (writing system).

It is my hope that this book will lay a strong foundation to enable Tharaka children to learn science. It is my desire to see that these books will become a stepping stone to the greater success and performance in the children's future learning process. The use of Mother Tongue in teaching and learning in schools has proved to enable learners to easily take their first steps in learning how to read, write and interact meaningfully with the physical world.

I believe that good quality learning is not only aimed at enabling the learners to be competent, productive and successful in their exams; but also at encouraging diversity and developing a generation of citizens who are proud of and well rooted in their cultural and traditional heritage.

I recognize and applaud the healthy partnerships that BTL has had with the Ministry of Education as represented by the Education Officials and the teachers. On behalf of BTL, I take this opportunity to thank all our partners for having tirelessly and selflessly contributed to the development, editing and production of this student book. I hope this contribution will go a long way to improve the quality of life through cultural and socio-economic development.

Rev. Peter Munguti
General Secretary,
Bible Translation and Literacy (BTL)

MARA MARÎ KU

Gîcuncî kîa mbere: Mwîrî wa muntû	1
Gîcuncî kîa bîîrî: Kîthoomo kîa ûgima bwa mwîrî	4
Gîcuncî kîa bithatû: Mîtî na imera	10
Gîcuncî kîa bina: Mûgarûkîre wa ntugû	15
Gîcuncî kîa bitaano: Nyamû.....	22
Gîcuncî kîa bithanthatû: Rûûyî	27
Gîcuncî kîa mugwanja: Mûthetu	33
Gîcuncî kîa binana: Irio	36
Gîcuncî gîa keenda: Inya	41
Gîcuncî gîa îkumî: Mîkarîre ya into.....	47
Gîcuncî gîa îkûmi na kîmwe: Kûûthia Ngûgî	50

1

GÎCUNCÎ KÎA MBERE

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Mwîrî wa muntû**

A. Gîcuncî gîa gûtetheeria kwona

Meetho i mo matûteethagia kwona.

Twonaga into mwanya mwanya, birî kûûraya na gûkubî.
Bimwe i binene na bingî ibiniini.

Into birî akubî na araya

Ngûgî ya kûruta

1. Gweta into biinene na biniini.
2. Gweta into bira ûkwona kûraya na bira ûkwona akubî.
3. Andîka ntemwa iniini na inene. Thooma ntemwa inu irî akubî na irî kûraya.

Kûmenyithania mantû mwanya mwanya

B. Bionanîria bia mantû mwanya mwanya

Bibi i bionanîria bira biûmbaga kûmenyithia kana kwonania ûntû ûtagûtûmîra mîgambo.

Tûtûmagîra icuncî bia mwîrî ta: kîongo, ûthiû, njara, meetho na ituro kuuga ûntû.

Gweta bûra mbica ino ikwonania.

Mûno mûno bionanîria bira bitûmagîrwa n'antû bara
bataaragia na bateegagua.

Bionanîria bibi i ta: Kûûnyana, Kuuna riitho, gûkûnja ûthiû,
kûthekatheka, kwinainia njara kana kîongo.

Biûria

1. Imbi tûtûmagira kwona?
2. Into bira birî araaya bionekaga
birî_____. (biinene, biniini).
3. Kîbaaû na îbuku, î kîrîkû kînene?
4. Rîra ûkwinainia kîongo bwa rûteere na rûrû rûngî i ta
kuuga_____. (yîî, arî)
5. Tûmîra mathithio kwîra mûcoore waku:
 - a) nkûrega
 - b) îthi
 - c) îkara nthî
 - d) tiga kwaria
 - e) înyua.

2

GÎCUNCÎ KÎA BIÎRÎ

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Kîthoomo kîa ûgima bwa mwîrî**

A. Ûgima bwa mwîrî

1. Irio

Ndigû 	mpempe 	mwere 	îrenge
mbooco 	îkûyû 	îkome 	

Gweta irio bira tûrîyaga

Irio bitûtethagia kûgîa na inya ya mwîrî, gûkûra na kûrigîria mîrimo. Mwîrî n'wendaga rûûyi kenda ûruta ngûgî bwega.

2. Kûnogoka

Mwîrî n'wendaga kûnogoka nyuma ya kûruta ngûgî.
Tûnogokaga kenda mwîrî ûgwata inya kaîrî ya kûruta ngûgî.
Tûûmba kûnogoka gûkûrûkîra gûkara nthî, kûgarama kana kwanganga.

Antû banogokeete

3. Kûmaama

Mwîrî n'wendaga toro. Toro îteethagia mwîrî na mathûgania kûnogoka.

Mûrutwa amaami

4. Gûceetha

Gûceetha igûtethagîria mwîrî kûgîa na inya kenda mwîrî wîgua ûrî na ûgima. Twinthe twagîrîtwe gûceria kaanya ga gûceetha.

Mîceetho îmwê îra tûceethaga i ta: Kuugia rwîro, kwangoa, kûringa mûbiira, kûthûngûtha na kûringa gakurû.

Arutwa bagîceetha

Ngûgî ya kûruta

Gweta mîceetho îngî îra ûceethaga.

5. Ûmenyeeri bwa ndagwa

Rîmwê na rîmwê mwîrî n'wayagua. Mwîrî wayua wendaga mîrigito (ndagwa). Mîrigito n'ya kworia mîrimo. Tweyagwa mîrigito i ndagitari.

Mûciari agîkundia mwana ndagwa

Gweta mîrimo îmwe îra twayagua

Ngûgî ya kûruta

Gweta mîrigito îra tûnyunyaga twayua.

6. Kûtheria boro na biumagîro

Boro birî gîtûmi mûno mûtûrîreni wa muntû. Twarîa irio na twanyua rûûyî biumaga mwîrî birî kîoro na maumago.

Tûthiyaga kûbita kîrooni.

Tûtibatîrue kûthi kîthakaani. Boro i bia mîthemba îîrî.

Kîoro kîa îrinya na kîa rûûyî. Boro bibatîrue kwaigwa birî biitheru rîonthe.

Kîoro kîa îrinya

Kîoro kîa rûûyî

Tûtheragia kîoro kîa mûrinya ata?

Gweta into bira bitûmîkaga kûtheria kîoro kîa îrinya. Kîoro kîa îrinya gîtari gîcimitîre gîciatagwa na gîkamincîrua muu.

Mûrinya nûkunîkagîrwa kûrigîiria ngi kûthûngîra na kuuma kîorooni. Kîoro gîcimitîre kîthaambagua na rûûyi na cabuni.

Kîoro kîa rûûyi ikîthambagua na rûûyi na cabuni na mûraci.

I gîikagîrwa ndawa ya kîoro gîtikanunke.

Mûrutwa akîthaambia kîoro

Biûria

1. Antû ibegagua bwega rîra mwîrî ûrî na inya na_____. (mûrimo, ûtheru)
2. Gweta wîra ithatû cia irio mwîrîni wa muntû.
3. Gweta baita ciîri cia guceetha.
4. Gweta mîthemba ãîrî ya bîoro.
5. Tûkunîkagîra kîoro kenda kî?

3

GÎCUNCÎ KÎA BITHATÛ

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Mîtî na imera**

Mîtî ya gûntû mwanya mwanya

Kûrî na mîtî mîthemba îmiingî na yoonekaga gûntû mwanya mwanya.

Uma nja ûraithe mîtî îra îtûthiûrûkîrîte.

1. Mîtî ya gûntû mwanya mwanya

Mîtî nîkuraga gûntû ta:

- a) **mûndaani** – mpempe, mwere.
- b) **inyakaani** – ndara, mîrûgûyû, mîrindûrindû.
- c) **mariani** – nthanje, mîrimba, mîrindûrindû.
- d) **irîmani** – mîcaabi, mîangua, mîthegeyiû.
- e) **makumbo** – mîkûyû, mîare, mîgûûnga.
- f) **rwaraani** – mîremangige, mîania.
- g) **mîtîîni îra îngî** – mîgumo, thîîna.
- h) **ng aarûûni** – mîthûûri, marîgû ma ûcunkû

			
nthanje	kîare	kîrara	mpempe
			
rwanja	mûthûûri	mûûgû	mûkûyu

mûremangige

B. Mîtûmîkîre ya mîtî kîrî antû

Antû ibatûmagira mîtî na njîra ta ino:-

- i) **Irio** - mpempe, mûkwayi, mwembe, kiûgwa.
- ii) **Ndagwa** - kîbirinca, kîragwa, mûnyaritha, mûkayaayû, mwarubaine.
- iii) **Mbaû na mîtî ya gwaka** mûkaû, mûkîma, mûkoro, mûgûcwa, mûkîrîcia.

- iv) **Kûrûtha ndigi na nguo** - Mîtî inu i ta: nkonge, nkûno, mbûcwa, mîtherema, mîyûria, ndara, bamba na yîingî îmiingî.
- v) **Kûthongamia** - Kûrî na mîtî îtûmîkaga kûthongamia kana kûgemia. Mîtî înu ita: ncigo, ngûma na maûa.
- vi) **Kwiriga** - Mîtî îmwê îtûmagîrwa kwiriga mûciî, cukuru kana mûnda. Mîtî îmwê i: mîgaa, mîng'oor, na mîboobua.

Itûmi bia mîtî mwanya mwanya

Riîtwa rîa mûtî	Gîtûmi(bira ûtweyaga)
ncûgû	irio
mpempe	irio
kîbirinca	ndagwa
kîragwa	ndagwa
mûkaû	mbaaû
mwarobaine	ndagwa
mûgaa	nkû/makara
mûthwana	itugî, matunda
mwembe	matunda
mîrara	ndara (ikabû, mîgeka)
mûramba	matunda, ndigi
bamba	nguo
mûkîrîcia	mbaû, nkû
mûrema ngige	ndagwa (kûbîthia ng'ombe ncinka)

Ndarû	kwaiga mwanka, rûgiri
Kiutha	kuimba, irio bia ng'ombe

Ndarû, mîgokora, mîgaa, mîbobua, mîng'oora, kayiaba.

Mbica 1 Rûgiri rwa

Biûria

1. Gweta mîtî yîirî îra îkûraga:

- a) îkumbo: _____
- b) mûndaani: _____
- c) rwanda: _____
- d) îgûrû ya mîtî: _____
- e) kînyakaani: _____

2. Gweta mîtî yîirî ya kwiriga. a) _____ b) _____

3. Gweta mîtî îthatu îra îtweyaga ndagwa.

- a) _____ b) _____ c) _____

4. _____ itûmagîrwa gûtuma ikabû.

5. Gweta mîtî ina ira itûmikaga ta irio.

a) _____

b) _____

c) _____

d) _____

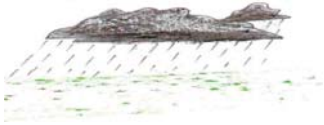
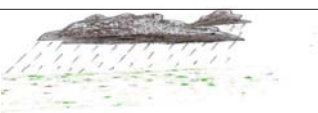
4

GÎCUNCÎ KÎA BINA

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Mûgarûkîre wa ntugû**

A. Mîgarûkîre ya ntugû

Ntugû itikaraga bûmwe cionthe. Wana ntugû îmwê nigarûkangaga.

Ntugû cia kiumia	Rûkîrî	Ûgoro
Ncumatatû	 matu	 mwathû
Ncumaine	 mbura	 gûkiri kii
Ncumataano	 mwathû	kûrî na ruuo
Aramici	 gûkiri kii	 gûkiri kii
Ncumaa	 matu	 mbura

Mîgarûkîre ya ntugû

Uga bûra kûrakari îgoro, îmunthî rûkîîrî na thaa ino.

Ngûgî ya kûruta

Umaani ome bûraithe bûra ntugû îkari.

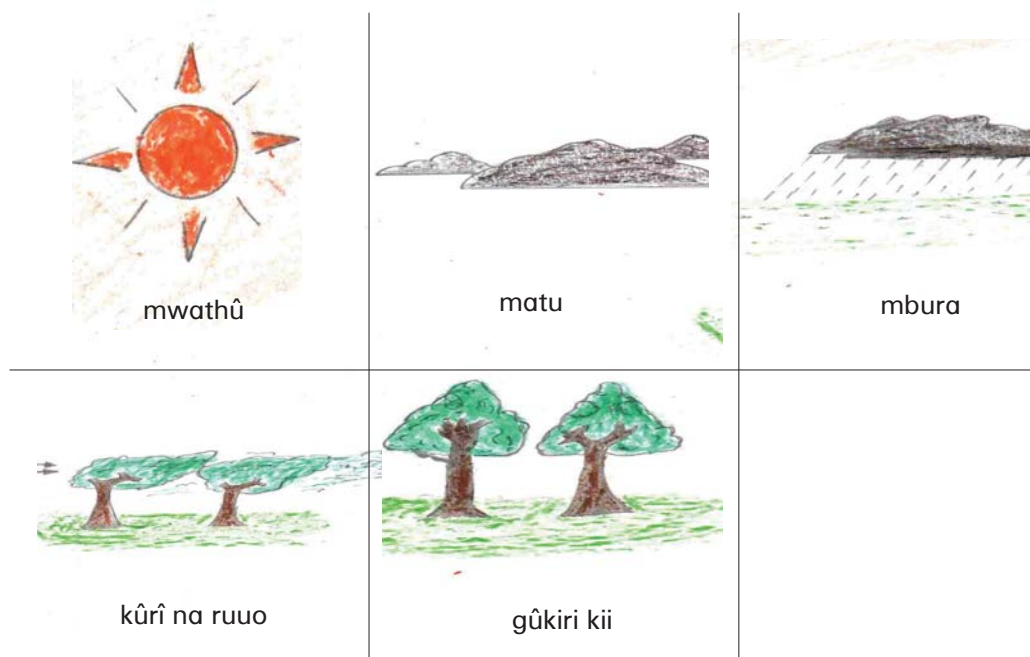
Cookia biûria bibi:

- a. Nûkwona riûa?
- b. Nûkwona mîîî îkiinaina?
- c. Nûkûbea i riûa?
- d. I gûkuura?

Gweta ntugû ira tûûmba gwîkîra nguo indito, imbûthû,
gûkamata mîaburi na kûburûkia kabîrîbîrî.

B. Kwandîka mûkarîre wa ntugû

Ûkûraitha mûkarîre wa ntugû woonire ata? Kenda ûririkana
ntugû inyiingî bûra ikari, ûbatîîrue kwandîka bantû
ûgîtûmagîra rwano rwa kwonania mûkarîre wa ntugû.

Mbano cia kwonania mîkarîre ya ntugû

Ngûgî ya kûruta

Raitha mûkarîre wa ntugû cia kiumia kîonthe ûkîûyûragia mûrabaani ta ûyû mathaa ma rûkîîrî na ma ûgoro.

Ntugû cia kiumia	Rûkîîrî	ûgoro
Ncumatatû		
Ncumaine		
Ncumataano		
Aramici		
Ncumaa		

Cookia biûria bibi kûthiyania na bûra waandîka:

1. Mûkarîre wa ntugû n'wagarûkaga na mathaa ma ntugû?
2. Kûrî ntugû gûkari bûmwe mathaa ma rûkîîrî na ma ûgoro?
3. I ntugû îrîkû mbega ya kûbûûra mwere?

C. Wîra cia ûrîmi magiita ma mbura na ma thaano

Mîgarûkîre ya ntugû nwa îthûkie kana îkabwithia nyamû na imera. Kûrî mantû mara antû barûthaga kûthiyania na îgiita.

Arutwa bagîtûûrîria mûnda wa cukuru rûûyî

Muntû agîteima ncûgû na ûngî agîciimba na ng'ombe

Îgiita rîa mwathû kana thaano irîo antû bakethaga.
I batûûragîria imera na mîtî rûûyî. Nyamû cia ndîithia
icwagîrwa matî na rûûyî kûraya.

Antû bathiîte kûrîithia kûraya

Gûkathanûka mûno mîti n'yûmaga na nyamû nwa ikue.
Arîithi bairaga ndîithia ciao kûraya.

Antû bakîrîma

Îgiita rîa mbura irîo antû bara bataanda îgiita rîa thaano baandaga. Îria iriumaga mûno na mîtî îkaririma. Îgiita rîrî irîo antû barîmaga.

Imera bira birîyagwa i ntong’o ibibuîragîrwa kenda biciara bwega.

Muntû akîbuîrîîra nkîna

Kwîthagîrwa na matî ma kûgana kwogu nyamû cia ndîthia itiiragwa gûntû kûraya.

Thîîna ira cionekaga îgîîta rîa mbura i ta mîtî gûkûûrwa i ruuo, mûthetu gûkamatwa i rûûyî na imera gûkondorua.

Ngûgî ya kûruta

Coora mbica (ndwano) ira cionanagia mîkarîre mwanya mwanya ya ntugû.

Biûria

1. Gweta mîkarîre îthatû ya ntugû.
2. Tûtûmagîra mbi kwonania bûra ntugû îkari? Coora.
3. Rwano rwa mîtî yîkîîgîte rwonanagia kûrî na _____. (nduume, riûa, ruuo)
4. Mîtî îtûûragîrua rûûyî îgiita rîa _____. (mwathû, mbura).
5. Gweta mantû meega mara moonekaga kagiita ka mbura.
6. Kagiita karaya gûtarî mbûra geetagwa _____.

5

GÎCUNCÎ KÎA BITAANO

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Nyamû**

Kûrî na nyamû mîthemba îmiingî mûno, imwe inene na ingî iniini. Ga twambe tûthoome nyamû iniini. Tûkaamenya kûra ikaraga, bûra irûthaga na bûra tûûmba gûcimenyeera.

A. Mîtugo ya nyamû iniini

Nyamû iniini i nyiingî mûno. Kûrî mîthemba ta ntong’o, ngi, njoka, mûthwa, iginyo, nyoni na mpandi. Ikaraga gûntû mwanya mwanya na mîtugo yacio i nkûrûkani.

			
njoka	kîmbu	nkou	mpandi
			
mbûbû	kîrabutia	kîng’aarurî	ngi
			
njûkî	mûguongoro		

Ngûgî ya kûruta

Uma kîraciini ûthi kîeniini naara kûrî na matî. Raitha wone tûnyamû tûniini tûra tûrî ku.

B. Mûthiîre wa nyamû iniini

Nyamû iniini irî mûthiîre nkûrûkani ta: kûburûka, kûthûûngûtha, gûkura, kûthi, kûbutîra na gwîkururia.

Ngûgî ya kûruta

Uma kîraciini ûraithe mûthiîre wa tûnyamû tûniini. Andîka tûnyamû mîthemba îmiingî na mûthiîre watu ûkîthingatagîra ngerekano îra ûneenkeretwe aaga rungu.

Rîitwa rîa nyamû	Mûthiîre wayo
mpandi	kûthûûngûtha

C. Kwîrigîria kwa nyamû iniini

Kûrî na nîira mwanja mwanja ira nyamû ino niini cîrigagîria nacio kagiita ka thîina, ta:

Njûkî cîngatîite muntû

Mûguongoro wîkûnjîite

Nyoni îkuthûkîite

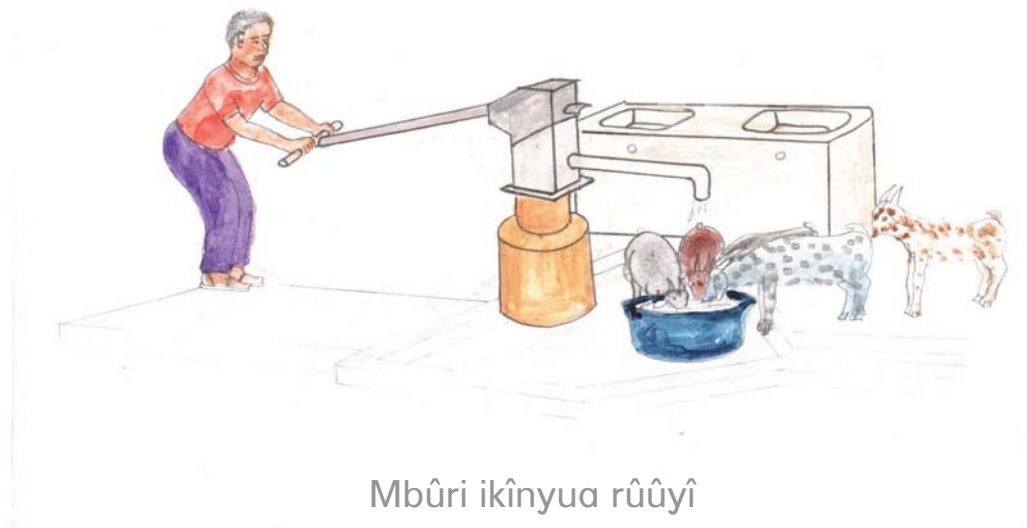
Gwîkûnja, kuugia rwîro, kwîbitha gîcereeni, kûratha na rûguarû, kûrûma na kûburûûka.

Njîra cia Kûmenyeera nyamû cia mûcîi

Kûrî nyamû cia kîthaka na cia mûcîi. kîthoomo gîkî kîrîarîrîa nyamû cia mûcîi. Ibatîrue kûmenyeerwa.

Njîra cia gûcimenyeera i ta:

- gûcikundia rûûyî
- kûcirûmia irio
- gûciakîra nyomba
- gûcikundia mîrigito (ndagwa)
- gûcibuîrîrîa nkûba.

Mbûri ikînyua rûûyî

Biûria

1. I nyamû îrîkû yîrigagîria thîina na njîra ya gwîkûtha?
2. Gweta nyamû ira ithûngûthaga.

3. N'ata nyamû ino cîrigagîra thîina?

a) Nkûthûkûthi _____

b) Kîûra _____

c) Mbea _____

4. Gweta nyamû ithatû cia mûcîi.

5. Gweta njira ithatû cia kumenyeera nyamû cia mûcîi.

6

GÎCUNCÎ KÎA BITHANTHATÛ

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Rûûyî**

A. Njîra cia gûtaa rûûyî

Kûrî na njira mwanja mwanja cia gûtaa rûûyî:

- i) Gûtûmîra nyamû ta îng'ooi kana ng'ombe
- ii) Gûtûmîra mibereki
- iii) Gûkamata na baicikiri, mwîrî, wiribarû, nkaarî, nthigû na kwingiritia mûtûngi.

Gûtaa rûûyî na îng'ooi

Gûtaa rûûyî na baicikiri

Gûtaa rûûyî na mûgongo

Gûtaa rûûyî mûberekiini

Biûria

1. Gweta njîra cia gûtaa rûûyî.
2. Gweta njira ithatû cia kûmenyeera nyamû cia mûciî.
3. Gweta nyamû ciîrî ira itûmagîrwa gûtaa rûûyî.

B. Kûtheria rûûyî rwa kûnyua

Rûûyî rûra tûtaaga nwa rwîthîrwe rûtarî rûtheru rwa kûnyua. Rûûyî ta rûrû ti rwega n'ûntû nwa rûtûgwatithie mîrimo ta njoka cia nda na koreera.

Njîra cia kûtheria rûûyî:

- gûkemba
- gûcamûkia/kûtherûkia

Gûkemba rûûyî

Into bira bigatûmîka gûkemba rûûyî:

- rûûyî rwa mûkunu
- mûthanga
- bamba
- cûûba ya mûbiira
- mûtu wa makara
- gîtambaa
- mûkebe ûkwonania rûûyî rûgîtîga.

Rûûyî rûgîkembwa

Bûra ûkaarûtha

- Îthîrania into bia gûkembwa rûûyî.
- Giitanîria cûûba ya mûbiira gatîgatî.
- Îkîra gîtambaa kîtheru mbarî ya mûromo wa cûûba.
- Ara bamba îgûrû ya gîtambaa.
- Ongeera maiga, mûthanga na mûtu wa makara ta bûra mbica yoonanîtie. Gîkî gîatuîka **gîcunki** kîa rûûyî.
- Îkîra rûûyî rwa mûkunu gîcuunkiini.
- Ambîiria rûûyî rûcuunke.

Ririkana

Rûûyî rwakembwa rûtiîthagîrwa rûkûthera rwa kûnyua. Irwithagîrwa rûrî na njamu ira ciayithagia antû îndî ûticiona na metho.

Kwogu nwa mwanka rûtherûkue mbere ya kûnyuîgwa.

Kûtherûkia rûûyî:

Tûbatîîrue gûcamûkia rûûyî rwa kûnyua rîonthe kenda tuuraga njamu cia mîrimo.

Into bia gûtûmîra kûtherûkia rûûyî:

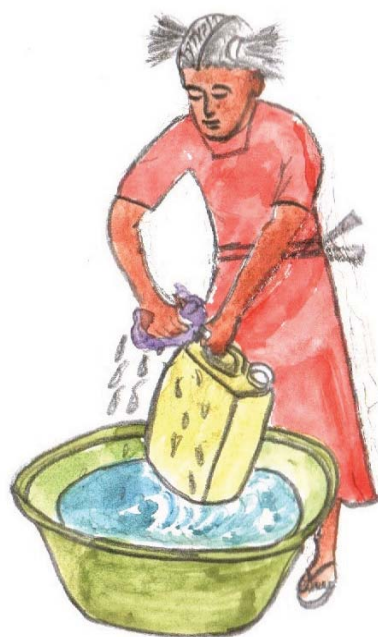
- cûûria
- rûûyî
- nkunîkîrî
- mwanki.

Arutwa bakîtherûkia rûûyî

Kwaiga rûûyî rûtheru rwa kûnyua

Twakemba na twatherukia rûûyî rwa kûnyua tûbatîîrue kûrwaiga bwega. Tûbatîîrue kûruîkîra bantû atheru na kûrûkunîkîra na nkunîki îmbitu kenda rûko rûtathûûngîra.

Kawîra akîthaambia kabûûyû

Nthîga agîikîra rûûyî kabûûyûûni

Into bira biikagîrwa rûûyî rwa kûnyua ta mîtûngi, matangi, ndoo, nyûngû, ibûûyû, bibatîrue kwamba kûthambua na rûûyî rûrî na mwanki na cabuni na bigakamûrwa bwega.

Ngûgî ya kûruta

1. Thaambia into bia kûgaiga rûûyî rwa kûnyua.
2. Camûkia rûûyû rûûkembu ûrûkunîkîre rwambe rwore.
3. Gaiga rûûyî rûrû rwa kûnyua cûûbaani kana kabûûyûûni kaatheru.

Biûria

1. Tûbatîrue gûcamûkia rûûyî rwa kûnyua kenda tûûraga _____.
2. Tûgaigaga rûûyî rwa kûnyua intooni _____.
(biiyerû, biitheru)

7

GÎCUNCÎ KÎA MUGWANJA

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Mûthetu**

Mûthetu ûri gîtûmi mûno kîrî mîtî, nyamû na antû. Mîtî yuumaga na îgakûra îgwatîîrîtwe i mûthetu. Nyamû imwe itûûraga mûthetuuni. Antû nabo batûmagîra mûthetu na njîra mwanya mwanya gwîtethia.

A. Mîthemba ya mûthetu

Kûrî na mîthemba ya mûthetu mwanya mwanya. Kûrî mûthetu wa yûûmba, wa mûthanga (nthagathî) na wa mûnda. Kîthoomooni gîkî tûkathooma kûûmba na mûthetu mwanya mwanya.

Ngûgî ya kûruta

Oya mûthetu kuuma gûntû mwanya mwanya ta mûndani, îkumbo, kîthwani na kûra maiga menjagwa. Cûûba, ûtonge na winyainye mîthetu înu. Kûrî mûkûrani ûkwîgua kana ûkwona ?

Mûthetu ûrî na mûthanga wîtagwa nthangathî.

Mûthetu ûmwinyu na ûkûrûmîîra wîtagwa yûûmba.

Mûthetu ûtarî mwarario kana winya mono wîtagwa mûthetu wa mûnda. Ûyû i mûthetu ûmûnoru.

B. Kûûmba na mûthetu

Kîra mûthemba wa mûthetu ûrî wira yau. Kûrûtha into bia ntaga gwîtagwa kûûmba. I mûthetu ûrîkû mwega wa kûûmba?

Ngûgî ya kûruta

Ceria into bibi:

- Mûthetu wa mûnda
- Yûûmba
- Nthangathî
- Rûûyî

Aana bakîûmba na ntaga

Uruga wa kira muthetu na rûûjî.

Ûmba into bibuaneene ûgîtûmagîra mîthemba yonthe ya ntaga.

Andîka wa kira gintu mûthetu ûra ukîumbîite.

Gaiga into biûme. Into bibi biraithagwe wa ntûgû kwona bûra bigaakara.

Mûthetu ûra mwega wa kûûmba

Raitha into bira waûmbire îgiita rîthiru.

I birîkû biarebûkangire? I birîku biega?

I mûthetu ûrîku mwega wa kûûmba?
Mûthetu ûra mwega wa kûûmba nwa yûûmba.

Ngûgî ya kûruta

Rûtha miiriitho ya ntaga cia mîthetu mwanya mwanya.
I mwiriitho ûrîkû mûraya mûno?
Mwiriitho ûra muraya mûno n'wa yûûmba.
Yûûmba i mûthetu ûgwatanaga warindwa na rûûyî n'ûntû
n'ûmwinyu na ûri kîmatia.
Into biûmbitwe na yûûmba ibikaraga îgîita rîraya.

Mîthetu îra yîngî îrî itûmi biayo mwanya.
Mûthetu wa munda n'ûkûragia irio bwega.
Nthangathî (mûthetu wa mûthanga) n'ûtûmagirwa gwaka
nyomba.

Biuria

1. I mbi itarî mûthetu ____?
(nthangathî, yûûmba, makara).
2. I mûthetu ûrîku mwega wa kûûmba? ____
(mûthanga, yûûmba, mûthetu wa mûnda)
3. Imera bikûraga bwega mûthetuuni wa
____. (nthangathî, yûûmba, mûnda)
4. Mûthetu ûra mwinyu na ûgwatanaga rîra ûrî na
rûûyî wîtagwa ____.
5. Mûthetu ûra ûrî mpîndî inene cia maiga wîtagwa
_____.

8

GÎCUNCÎ KÎA BINAANA

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Irio**

Irio birî gîtumi mûno. I bâakaga mîrî yetû. Tuumîte gûntû na mîciî nkûrûkani na tûrî mîrîre ya irio mwanya mwanya.

Antû ba mûciî bakîrîa barî amwe

Tûrîyaga rûkîrî, mûthenya na ûgoro. Andîka irio bira ûrîyaga thaa cia rûkîrî, mûthenya na ûgoro.

Mîtugo îmiêga rîra ûkûrîa

Rîra ûkîrîa kûrî mantû ûbatîrue kûrûtha kenda wonania nthoni imbega cia kûrîa.

Ngûgî ya kûruta

Karaani ikundiini na bûrî amwe bûrûthe ûgû:

- i) Uga bûra bûrûthaga kwenu mbere bûrîa irio.
- ii) Rîra ûkûrîa ûbatîîrue kûrûtha ata?
- iii) I mantû marîkû ûtabatîîrue kûrûtha rîra ûkûrîa?

Antû bakîthaamba njara mbere ya kûrîa

Kwaria ûkîrîyaga i naaî

Kûthaamba njara mbere ya kûrîa i bwega

Gûciata njara na nguo i naaî

Gûciata njara na gîtambaa i bwega

Gûkuyîiria gîntû kîrî aaraya methaani i naaî

Tûkîrîa irio tûbatîrue kwîgua tûrî na mîtugo îmîega.
Mûtagunyîre ûmwega i nîîra îmwe ya nthoni imbega rîra
tûkûrîa. Îra yîngî i kûrega kwaria ûkirîa, gwakîra irio biikai,
gûtagunya ûtumîîtie, gûtagunya irio bikainya mbere ya
kumeria, gûkara nthî bwega, kûrega gûcûna biara na
kûgiria ntau na gîtambaa.

Biuria

1. Gûcûna biara rîra ûkûrîa i mîtugo _____.
(ûmwega, ûmûthûûku)
2. Gweta mitugo îthatû îmîthûûku rira ûkûrîa.
 - a)
 - b)
 - c)
3. Gweta mîtugo îthatû îmîega rîra ûkûrîa.
 - a)
 - b)
 - c)

9

GÎCUNCÎ KÎA KEENDA

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: **Inya**

Inya î ûûmbi bwa kûruta ngûgî. Inya n'wayo îtîmaga twona werû na twîgua mayû. Kîthoomooni gîkî tûkathooma gûcokua nyuma kwa werû na mayû mwanya mwanya.

A. Kûbîndûka kwa werû

Yûkia kîoni. Kîgwate bûra gîkaamûrîkwa i werû bwa riûa. Ûrîona ata?

(i) Werû

Werû bwamûrîka gîntû gîgûkenakena bûbîndûkaga mbarî yîngî.

- Tûmîra icici bia mîthemba mwanya mwanya kûmûrîka na werû bwa riûa rûthingoni.

Aana bakîmûrîka rûthingooni na icici

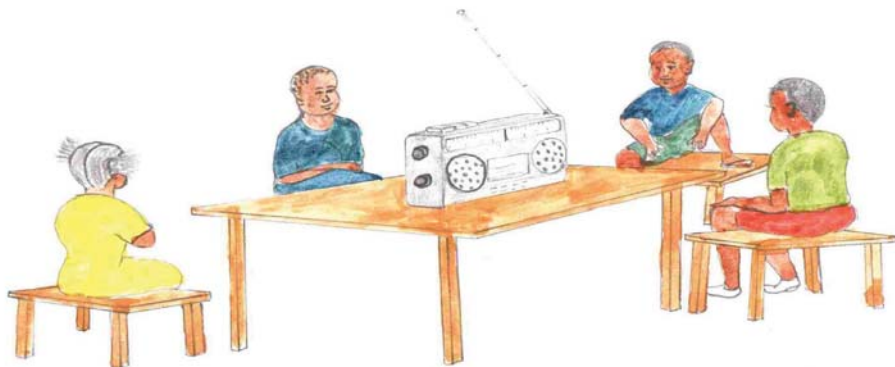
N'ata ûkwona kûringana na mûthemba wa kîra gîcici na werû bwakîo?

- I kîrîkû kînene, gîcici na werû bwakio?
- N'ata gûgûkara wathiyanga akubî kana araya na rûthigo?

(ii) Mayû

Mayû maumanagia na kûringithania into kana kûbiinainia. Mayû meeguîkaga na nteere cionthe na kûrî ara maumaga. Mayû mwanya mwanya matûmenyithagia mantû mwanya mwanya. Tûkathooma kwîgua mayû na bûra maugaga.

B. Mwerekero wa mayû

Aana bathiûrûkîrîte kameeme gakiaragia

Mayû meerekagîra nteere cionthe.

C. Kwathûrana mayû mwanya mwanya

Mayû maingî amwe: ng'ombe îkîania, Kîyogi akîringa
ndiramu, muntû akiuga mbu, na kaana gakîrîra

Ngûgî ya kûruta

- Thiûrûkirani kameme gakîaragîa.
- N'ûû atakwîgua?

Ngûgî ya kûruta

Egeenka tûyû twa into kana nyamû mwanya mwanya. Wa
kîra kayû i gatûmenyithagia ûntû.

Tûyû na bûra tuugaga:

Mbu (guugu) - thîîna na gwîtia ûteethio.

Mûrîro wa ambiuranci (yu! yu! yu!) - ndwari înene.

Nkengere (krrrrr) - antû barûthe ûntû bûngî, kana gwîtana.

Kîng'ooro (ng'uuu) - gwîta muntû kana kûmwîra eebere
barabaraani.

Kûrîra (yîyîaî yîyîaî) - ûrûrû kana kîmako.
Nkwa (gukugukuguku) - kûrî na mbura.
Nkemi (ariririri) - gîkeno ta kîa nyambura.
Kûgona (ng'roo ng'oroo)- muntû namaami toro. Gûkûûma
(gû-gû-gû)- kûrî na gîntû kîigeni kana kîthûûku.
Gûkunia (moou) - Kûng'eenta.

Biûria

1. Mayû mathiyaga _____. (rûteere rûmwe,
nteere cionthe)
2. Twîgagua na _____. (matû, meetho)
3. Andîka itûmi bia tûyû tûtû:
 - a) kûrîra - _____
 - b) nkemi- _____
 - c) nkengere - _____

D. Kûthima mûrugutîra

Mwîrî n'wa gwîgue ûrî na mpio kana mûrugutîra. Into bira
bingî birî mûrugutîra kana mpio. Kîthomooni gîkî tûkaamenya
bûra tûûmba kûthima mûrugutîra tûgîtûmagîra thamometa.

Ngûgî ya kûruta

- Ringithia mûcoore waku mpou na nkingo kagiita gaakai.
- Tongithia mpou na nkingo yaku.
- Ûrîigua ata?

Thamometa

Menya: Muntû arî mûrugutîra

- Ikitha mpî ciaku.
- Tonga mpou ciaku.
- Ûrîigua ata?

Menya: Gîntû kîathiganua na kîngî i kîgwataga mûrugutîra.
N'watûthime mûrugutîra ûyû na thamometa.

Ngûgî ya kûruta

- Ceria karamu ka mbiiki kaathiru.
- Yûkia gacûûrirû ka ndeni kara meetho makûbuura.
- Rûmîiria karatatiini ka manira ûgitîite na wanîite mbano ikari ta cia ithimi bia thamometa.

Mûrugutîra ûthimagwa na **ndigiri** kuuma ciirû kwîndama kana gwîtia.

Biûria.

1. Tûthimaga mûrugutîra na_____. (cûûba, karamu, thamometa)
2. Ithimi bia mûrugutîra i _____. (ndigiri, kiromita, kirû)

10

GÎCUNCÎ GÎA ÎKUMÎ

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: Mîkarîre ya into - Ruuo

Kîraciini kîa bîîrî twonire ruuo irûtûthiûrûkîrîte na irûkaraga intooni ta cûûba. Kîthoomooni gîkî tûkaamenya ruuo irûkaraga mûthetuni na rûûyîni.

A. Ruuo mûthetuuni

Ngûgî ya kûruta

- i. Uma nja.
- ii. Rûma mûthetu na mûkebe ûrî nucu.
- iii. Kunda rûûyî na gîkombe.
- iv. Onoria rûûyî mûkebeeni ûyû rûkunîke mûthetu.

Mûrutwa akîonoria rûûyî mûkebeeni
ûrî na mûthetu

N'ata wona ûkwonoria rûûyî mûkebeeni ûyû ûrî na mûthetu?

Mbûyû inu wona kuuma rûûyîni i ruuo rûkûrutwa mûthetuuni i rûûyî.

B. Ruuo rûûyîni

Ngûgî ya kûruta

- i. Uma nja ya kîraci.
- ii. Bua mwanki.
- iii. Îkîra rûûyî cûûrian.i
- iv. Eteera rûûyî rwambîirie kûrugutîra.

Rûûyî rûkîrugutîra

I mbi ûkwona rûûyîni?

Mbûyû inu wona ikuma ûkona bwa cûûria igîtagia i ruuo rûkûrutwa rûûyîni i mwanki.

Biûria

1. Kathomi aacamûkirie rûûyî rûrî mûkebeenî oona mbûyû ikiuma ûkona igĩtagia. Ûgû i kwonania kûrî na _____ rûûyĩni. (cabuni, ruuo)
2. Mûthetu na ntaga, i kîrîkû kîrî na ruuo rwingî?
3. Tûûmba kûruta ruuo rûûyĩni na njîra ya _____. (kûrûkunîkîra, kûrûcamûkia, kûrunyua)

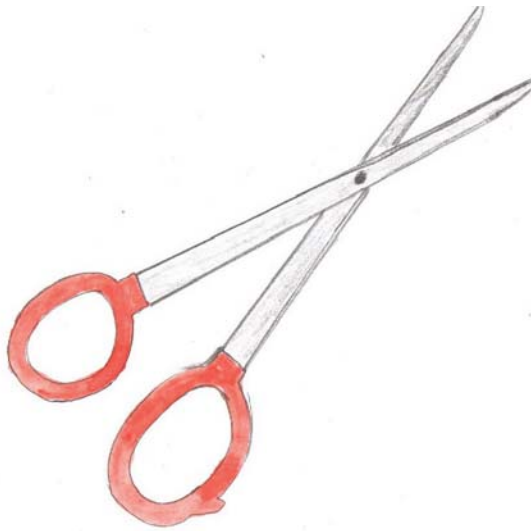
11

GÎCUNCÎ GÎA ÎKÛMI NA KÎMWE

KÎONGO GÎA KÎTHOOMO: Kûûthia wîra

Kîraciini kîa bîrî twathoomire kûûthia wîra tûgîtûmagîra nthigû na biingiriti. Kîthoomooni gîkî tûkoona into bingî bira bitûteethagia kûûthia wîra.

A. Into bia gûtûmîra kûûthia wîra

Magaci

1. Magaci

Gîntû gîkî kîrî mbicaani îno gîtûmagîrwa kûrûtha ata?

2. Ndwano

Ndwano yogereetwe mwareeni

Mbica ino n'ya _____.

Gîntû gîkî gîtûmagîrwa kûrûtha ata?

Ndwano yûûthagia wîra ya kûruta makûyû rûûyîni.

3. Nyondo

Arutwa bagîtûmîra nyondo gûkûûra mûcumarî

Gweta ngûgî îra antû baba bakûruta na kîra bagûtûmîra kûûthia wîra.

4. Gîkunûri gîa cûba

Cûba ya conda îgîkunûrwa na gîkunûri

Ûtûmagîra mbi gûkunûra cûba ya conda?
Ti bwega gûtûmîra magego n'ûntû n'wa marebûke.

5. Coka

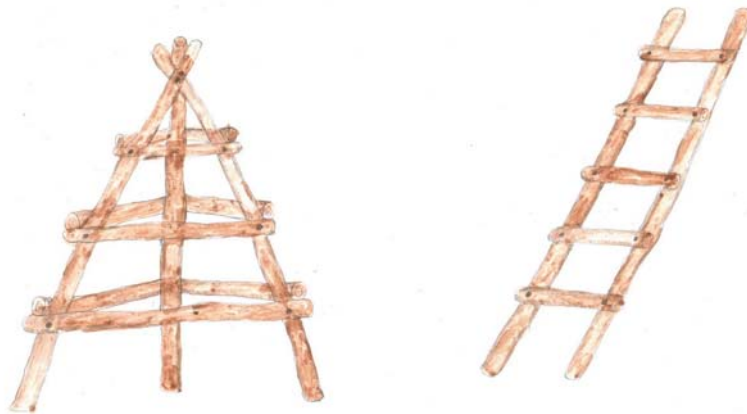
N'wa watûre mûgogo ûgîtûmagîra kîbanga?
Îthoka kana irîo rîtûmagîrwa gûtema mîtî îmînene na gwatûra mîgogo.

Mwekûrû agîatûra nkû na coka

6. Mbarati (ngaaci)

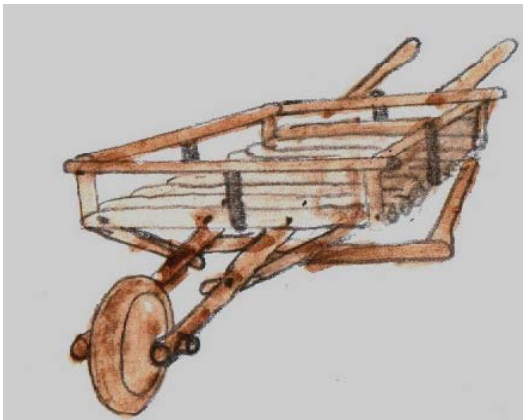
Mbarati itûmagîrwa kûrûtha ata?
N'ata ciûthagia wîra?

Ngaaci ya magûrû mathatû na ya maîrî

7. Wiribarû

Wiribarû yûûthagia wîra ya gûkamata into biritu.

Wiribarû ya mîtî

Wiribarû ya cuuma

8. Nkaarî ya gûtindîka (mîkokoteni)

Nkaarî ino n'wa itindîkwe na njara, ng'ombe kana ing'ooi. Nikamataga mîrigo îmiingî îra muntû ataûmba gûkamata na mwîrî.

9. Mûciko wa mûthetu

Mûciko ûtûmagîrwa gûtaa na kûgera into ta mûthetu, mûthanga, kagoto na mboreo. Ikiûthagia ngûgî.

Muntû akîgera mûthanga na mûciko

10. Nyago (reba)

Nyago i mûtî muntû aûmba gûkamata na njara ûtûmagîrwa kîthiyangia into biirito ta mîgogo kana maiga.

Muntû aûkîrîtie mûgogo ûmûnene agîtûmagîra nyago

Biûria

1. Wiribarû îtûmagîrwa _____.
(gûtema, gûkamata, gûkunûra)
2. Mîîî îmînene îtemagwa na _____.
(ndwano, magati, îthoka)
3. Nyondo, nyago, magati na mbarati bionthe
bitûmagîrwa _____ wîra. (kûûthia,
kûûmia, kûneneyia)
4. Andîka into bira bitûmagîrwa kûûthia wîra ino:
 - a) Gûtwa mûîî: _____.
 - b) Gûkûûra mûcumaarî: _____.
 - c) Kwîngîritia yîîga rîînene: _____.
 - d) Gûkamata mûrigo: _____.

— |

| —

— |

| —

Cayanci
Kîraci kîa Bithatû
Îbuku rîa Mûrutwa

ISBN: 9966-00-215-4
Published by BTL (E.A.)
P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya